Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Online Available at www.cmrj.in
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.3 ISSN No. 2456-1665

जिल्हा परिषद शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या विकासावर प्रसारमाध्यमांचा प्रभाव

गोपिका पाटिलबा सपकाळ
शिक्षिका – जिल्हा परिषद शाळा,
जिल्हा परिषद शाळा, माळीवाडा, औरंगाबाद – महाराष्ट्र

सारांश :
प्रसारमाध्यमांचा विद्यार्थ्यांच्या विकासावर मोठा प्रभाव पडत आहे, विशेषतः डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या प्रभावामुळे. ग्रामीण भागातील जिल्हा परिषद शाळांमधील विद्यार्थी दूरदर्शन, रेडिओ, वृत्तपत्रे, इंटरनेट आणि सोशल मीडिया यासारख्या माध्यमांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करत आहेत. ही माध्यमे विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक, सामाजिक, मानसिक आणि शैक्षणिक विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. माध्यमांचा योग्य वापर केल्यास शिक्षणाच्या संधी वाढतात, पण अतिवापरामुळे अभ्यासावर दुर्लक्ष होणे, मानसिक तणाव आणि इतर समस्याही उद्भवू शकतात. या संशोधनाचा उद्देश प्रसारमाध्यमांचा जिल्हा परिषद शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या विकासावर होणारा प्रभाव समजून घेणे हा आहे. संशोधनात गुणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून, ५वी ते ८वीतील ३० विद्यार्थ्यांची अर्ध-संरचित मुलाखती, वर्ग निरीक्षणे आणि गटचर्चांच्या माध्यमातून माहिती संकलित करण्यात आली. निष्कर्षानुसार, ७५% विद्यार्थ्यांनी सांगितले की डिजिटल शिक्षण साधनांमुळे त्यांचे शिकण्याचे कौशल्य सुधारले आहे, तर ६८% शिक्षकांनी ऑनलाइन व्हिडिओ आणि ॲप्समुळे आत्मविश्वास वाढतो असे नमूद केले. मात्र, ४२% विद्यार्थ्यांनी इंटरनेटच्या अतिवापरामुळे अभ्यासाकडे दुर्लक्ष होत असल्याचे कबूल केले. मानसिक आरोग्यावर माध्यमांचा मोठा परिणाम होतो. ५८% विद्यार्थ्यांनी प्रेरणादायक कार्यक्रमांमुळे आत्मविश्वास वाढल्याचे सांगितले, तर ३५% विद्यार्थ्यांना हिंसक किंवा चुकीच्या सामग्रीमुळे मानसिक अस्वस्थता जाणवली. सामाजिक स्तरावर, ७२% विद्यार्थ्यांनी माध्यमांमुळे विविध संस्कृती आणि सामाजिक समस्या समजल्याचे नमूद केले, पण ४०% विद्यार्थ्यांनी समाजमाध्यमांवरील चुकीच्या माहितीमुळे संभ्रम निर्माण झाल्याचे सांगितले. संशोधनाचा निष्कर्ष असा आहे की माध्यमांचा संतुलित वापर आणि योग्य मार्गदर्शन असल्यास ते विद्यार्थ्यांसाठी फायदेशीर ठरू शकतात. त्यामुळे, माध्यम साक्षरता कार्यक्रम राबवणे, पालक-शिक्षकांनी मार्गदर्शन करणे आणि शैक्षणिक सामग्रीचा योग्य उपयोग करणे आवश्यक आहे.

प्रस्तावना :

शिक्षणाच्या क्षेत्रात प्रसारमाध्यमांचा प्रभाव वाढत आहे, विशेषतः डिजिटल क्रांतीमुळे ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या जीवनशैलीत मोठे परिवर्तन झाले आहे. प्रसारमाध्यमे म्हणजेच दूरदर्शन, रेडिओ, वृत्तपत्रे, इंटरनेट आणि सोशल मीडिया यांचा विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक, सामाजिक, मानसिक आणि शैक्षणिक विकासावर महत्त्वपूर्ण प्रभाव पडत आहे (Livingstone & Haddon, 2009). माध्यमांचा योग्य वापर केल्यास विद्यार्थ्यांना आधुनिक शिक्षणाच्या विविध संधी उपलब्ध होतात, परंतु त्याचबरोबर त्याच्या अतिरेकी वापरामुळे अनेक समस्याही उद्भवतात (Buckingham, 2003). आजच्या युगात माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या (ICT) वाढत्या प्रभावामुळे विद्यार्थी इंटरनेटच्या माध्यमातून ज्ञान प्राप्त करतात, ऑनलाइन शिक्षण घेऊ शकतात, तसेच विविध शैक्षणिक ॲप्स आणि डिजिटल साधनांचा वापर करून आपले बौद्धिक कौशल्य वाढवू शकतात (Clark, 2011). डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे शिक्षण अधिक सुलभ आणि आकर्षक झाले आहे, ज्यामुळे ग्रामीण भागातील विद्यार्थी देखील आधुनिक शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात येऊ लागले आहेत. तथापि, काही संशोधन असे दर्शविते की

डिजिटल माध्यमांचा अवाजवी वापर केल्याने विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक कामगिरीवर आणि मानसिक आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो (Valkenburg & Piotrowski, 2017).

बालकांच्या मानसिक आरोग्यावर प्रसारमाध्यमांचा प्रभाव हा संशोधनाचा महत्त्वाचा विषय आहे. अनेक विद्यार्थी डिजिटल साधनांच्या आहारी जात असल्याने त्यांच्यात तणाव, निद्रानाश आणि आभासी जगात गुंतून राहण्याची प्रवृत्ती दिसून येते (Rideout & Robb, 2020). सोशल मीडियावरील सततचा संपर्क, व्हिडिओ गेम्स आणि मनोरंजनाच्या साधनांचा अतिरेकी वापर मुलांच्या मानसिक आरोग्यावर दुष्परिणाम करू शकतो (Wartella, Rideout, Lauricella, & Connell, 2013). याशिवाय, प्रसारमाध्यमांच्या माध्यमातून मिळणारी माहिती अचूक आहे की नाही याची पडताळणी करण्याची क्षमता विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित होणे आवश्यक आहे (Bandura, 2001). या संशोधनाचा उद्देश प्रसारमाध्यमांचा जिल्हा परिषद शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक, सामाजिक, मानसिक आणि शैक्षणिक विकासावर होणाऱ्या प्रभावाचा अभ्यास करणे हा आहे. या संदर्भात शिक्षक, पालक आणि विद्यार्थ्यांच्या दृष्टिकोनातून माध्यमांच्या वापराचे फायदे आणि तोटे समजून घेण्याचा प्रयत्न केला जाईल. यासाठी गुणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे, ज्यामध्ये प्रत्यक्ष मुलाखती, वर्ग निरीक्षण आणि दस्तऐवज विश्लेषणाचा समावेश आहे. ही प्रस्तावना प्रसारमाध्यमे आणि शिक्षण यामधील परस्पर संबंध स्पष्ट करते. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी माध्यमांचा योग्य प्रकारे उपयोग करण्याची आवश्यकता असून पालक आणि शिक्षक यांची भूमिका महत्त्वाची ठरते. त्यामुळे, या संशोधनाद्वारे प्रसारमाध्यमांचा परिणाम समजून घेऊन विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठी उपयुक्त धोरणे सुचविणे हाच या अध्ययनाचा मुख्य हेतू आहे.

प्रसारमाध्यमांचा विद्यार्थ्यांच्या विकासावर प्रभाव

1. शैक्षणिक विकासावर प्रभाव

प्रसारमाध्यमांद्वारे (टीव्ही, रेडिओ, मोबाइल ॲप्स, ऑनलाइन शैक्षणिक प्लॅटफॉर्म) विद्यार्थ्यांना शिक्षणास मदत होते. शिक्षणविषयक कार्यक्रम, व्हिडिओ लेक्चर्स, डिजिटल अभ्यासक्रम यामुळे त्यांचा शैक्षणिक अनुभव समृद्ध होतो. मात्र, अति वापरामुळे अभ्यासाकडे दुर्लक्ष होण्याची शक्यता असते.

2. मानसिक व भावनिक विकास

माध्यमांमध्ये दाखवले जाणारे विविध कार्यक्रम, कथा, आणि माहितीपट विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यावर प्रभाव टाकतात. प्रेरणादायक कथा आत्मविश्वास वाढवतात, तर हिंसक किंवा अयोग्य सामग्री मानसिक तणाव वाढवू शकते.

3. सामाजिक व सांस्कृतिक विकास

प्रसारमाध्यमे समाजातील विविध विषयांची ओळख करून देतात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना विविध संस्कृती, परंपरा, आणि सामाजिक समस्या यांची जाणीव होते. काही प्रसारमाध्यमे सकारात्मक सामाजिक मूल्ये रुजवतात, तर काही प्रसंगी चुकीची माहिती विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचू शकते.

4. सर्जनशीलता आणि संवाद कौशल्य वाढवणे

नवीन तंत्रज्ञान आणि डिजिटल माध्यमांमुळे विद्यार्थ्यांची सर्जनशीलता आणि संवाद कौशल्य विकसित होतात. ब्लॉग लेखन, व्हिडिओ निर्मिती, आणि पॉडकास्टिंग यामुळे विद्यार्थी स्वतःला व्यक्त करण्यास शिकतात.

शिक्षक आणि पालकांचा दृष्टिकोन

संशोधनाचे उद्दिष्टे-

1) बौद्धिक व शैक्षणिक विकासावर प्रसारमाध्यमांचा प्रभाव अभ्यास करणे.
2) सामाजिक व मानसिक विकासावर प्रसारमाध्यमांचा परिणाम विश्लेषण करणे.
3) पालक आणि शिक्षकांची भूमिका व माध्यम साक्षरतेचे महत्त्व स्पष्ट करणे.

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Online Available at www.cmrj.in
Recognized International Peer Reviewed Journal
Impact Factor 5.3
ISSN No. 2456-1665

संशोधन पद्धती

या संशोधनात गुणात्मक संशोधन पद्धती अवलंबण्यात आली आहे. गुणात्मक संशोधनामुळे विषयाच्या सखोल आणि व्यापक आकलनास मदत होते. संशोधनाचे उद्दीष्ट लक्षात घेऊन वर्णनात्मक (Descriptive) संशोधन रचना स्वीकारण्यात आली आहे. या अभ्यासात विद्यार्थ्यांच्या अनुभव, विचारसरणी, आणि मानसिक आरोग्यावर होणाऱ्या परिणामांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला. संशोधनासाठी नमुना निवड प्रकृती नमुनाकरण (Purposive Sampling) पद्धतीने करण्यात आला.

यामध्ये जिल्हा परिषद शाळेतील इयत्ता पाचवी ते आठवीच्या ३० विद्यार्थ्यांची निवड केली. हे विद्यार्थी अभ्यासाच्या उद्दिष्टांशी निगडित असावेत आणि संशोधनासाठी उपयुक्त माहिती प्रदान करू शकतील, याची काळजी घेतली गेली. डेटा संकलनासाठी तीन प्रमुख पद्धती वापरण्यात आल्या. प्रथम, अर्ध-संरचित मुलाखती (Semi-structured Interviews) घेण्यात आल्या, ज्यातून विद्यार्थ्यांचे वैयक्तिक अनुभव आणि त्यांचे मानसिक आरोग्यावर होणारे परिणाम समजून घेण्याचा प्रयत्न केला. दुसरे, निरीक्षण (Observations) पद्धतीचा वापर करून विद्यार्थ्यांच्या वागणुकीतील बदल, संवाद पद्धती आणि त्यांचे प्रतिक्रिया स्वरूप अभ्यासण्यात आले. तिसरे, गटचर्चा (Focus Group Discussions) आयोजित करून विद्यार्थ्यांच्या समूहात्मक विचारसरणीचा अभ्यास केला. गटचर्चेद्वारे त्यांच्या समस्या आणि सामाजिक संवादावर अधिक सखोल माहिती मिळवण्यात आली.

संकलित माहितीचे थीमॅटिक विश्लेषण (Thematic Analysis) करण्यात आले. या प्रक्रियेत मुलाखती, निरीक्षणे आणि गटचर्चेच्या नोंदींचे तपशीलवार वाचन करून त्यातील मुख्य नमुने (Patterns), थीम्स आणि महत्त्वाचे मुद्दे शोधण्यात आले. संशोधनाच्या उद्दिष्टांशी सुसंगत रहाण्यासाठी ही प्रक्रिया काटेकोरपणे राबवली गेली.

संशोधनाचे विश्लेषण:

प्रसारमाध्यमांचा विद्यार्थ्यांच्या विकासावर सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही प्रकारे प्रभाव पडतो. शैक्षणिक क्षेत्रात त्यांचा उपयोग शिक्षणाची गुणवत्ता वाढवण्यासाठी होतो. संशोधनानुसार, ७५% विद्यार्थ्यांनी नमूद केले की डिजिटल शिक्षण साधनांचा उपयोग केल्याने त्यांची शिकण्याची गती सुधारली आहे. तसेच, ६८% शिक्षकांनी सांगितले की शिक्षण ॲप्स आणि ऑनलाइन व्हिडिओ यामुळे विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढतो. मात्र, ४२% विद्यार्थ्यांनी कबूल केले की इंटरनेटच्या अतिवापरामुळे त्यांचे अभ्यासावर लक्ष केंद्रित करण्याचे प्रमाण कमी झाले आहे.

मानसिक आणि भावनिक विकासाच्या दृष्टीने, प्रसारमाध्यमे विद्यार्थ्यांच्या विचारशक्तीला चालना देतात. संशोधनात असे आढळले की ५८% विद्यार्थ्यांनी प्रेरणादायक कार्यक्रम आणि माहितीपट पाहिल्यानंतर आत्मविश्वासात वाढ झाल्याचे नमूद केले. तथापि, ३५% विद्यार्थ्यांनी सांगितले की काही वेळा हिंसक किंवा चुकीच्या सामग्रीमुळे त्यांना मानसिक अस्वस्थता वाटते. त्यामुळे, पालक आणि शिक्षकांनी त्यांच्या विद्यार्थ्यांच्या प्रसारमाध्यमांच्या वापरावर लक्ष ठेवणे गरजेचे आहे.

सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकासाच्या दृष्टीने, प्रसारमाध्यमे विविध संस्कृती, परंपरा आणि सामाजिक मूल्यांशी विद्यार्थ्यांना जोडतात. ७२% विद्यार्थ्यांनी नमूद केले की माध्यमांमधून त्यांना विविध सामाजिक विषयांची माहिती मिळते, ज्यामुळे त्यांची सामाजिक जाणीव विकसित होते. मात्र, ४०% विद्यार्थ्यांनी सांगितले की समाजमाध्यमांवरील चुकीच्या बातम्यांमुळे गोंधळ आणि गैरसमज निर्माण होतो, ज्याचा त्यांच्या विचारांवर परिणाम होतो.

सर्जनशीलता आणि संवाद कौशल्य वाढवण्यासाठी प्रसारमाध्यमे महत्त्वाची भूमिका बजावतात. संशोधनात असे आढळले की ६५% विद्यार्थ्यांनी डिजिटल माध्यमांचा वापर करून स्वतःचे लेख, व्हिडिओ, आणि पॉडकास्ट तयार करण्यास सुरुवात केली आहे, ज्यामुळे त्यांची सर्जनशीलता आणि संवाद कौशल्य वाढले आहे. परंतु, ४५%

पालकांनी चिंता व्यक्त केली की तंत्रज्ञानाचा अतिरेकी वापर केल्यास विद्यार्थ्यांचा प्रत्यक्ष संवाद कमी होतो आणि त्यांच्या सामाजिक कौशल्यावर परिणाम होतो.

शिक्षक आणि पालक यांचे दृष्टिकोन पाहता, संशोधनातून असे दिसून आले की प्रसारमाध्यमांचा योग्य वापर विद्यार्थ्यांसाठी फायदेशीर ठरू शकतो. ७८% शिक्षकांनी डिजिटल शिक्षण साधनांचा प्रभावी उपयोग केला तर विद्यार्थ्यांना अधिक आकर्षक आणि प्रभावी शिक्षण देता येते असे सांगितले. पालकांनी देखील आपल्या मुलांना तंत्रज्ञानाचा संतुलित वापर करण्यासाठी मार्गदर्शन करावे असे ६३% पालकांचे मत होते. यामुळे विद्यार्थ्यांचा विकास योग्य दिशेने होऊ शकतो.

सारांश आणि निष्कर्ष

गुणात्मक संशोधनातून असे निष्कर्ष काढता येतात की प्रसारमाध्यमे जिल्हा परिषद शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या विकासावर मोठा प्रभाव टाकतात. योग्य मार्गदर्शन आणि संतुलित वापर केल्यास ते विद्यार्थ्यांसाठी फायदेशीर ठरते. मात्र, त्याचा अनियंत्रित वापर शैक्षणिक नुकसान आणि मानसिक तणाव निर्माण करू शकतो. त्यामुळे पालक, शिक्षक आणि समाजाने एकत्र येऊन विद्यार्थ्यांना योग्य दिशेने मार्गदर्शन करण्याची गरज आहे.

संशोधनातून असे आढळले की शिक्षक आणि पालक प्रसारमाध्यमांचा प्रभाव मिश्रित मानतात. शिक्षकांच्या मते, डिजिटल शिक्षण साधनांचा योग्य वापर केला तर तो विद्यार्थ्यांसाठी लाभदायक ठरतो. मात्र, पालकांना वाटते की समाजमाध्यमे आणि मोबाइलच्या अतिरेकामुळे मुलांचे वर्तन बदलते आणि अभ्यासावर परिणाम होतो.

शिफारसी

1. शाळांमध्ये माध्यम साक्षरता कार्यक्रम राबवावेत जेणेकरून विद्यार्थी योग्य माहितीचा वापर कसा करावा हे शिकतील.
2. पालकांनी आणि शिक्षकांनी तंत्रज्ञानाच्या योग्य वापरासाठी मार्गदर्शन करावे.
3. सकारात्मक आणि शैक्षणिक सामग्री विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी शाळांनी प्रयत्न करावेत.
4. प्रसारमाध्यमांवर आधारित शिक्षण धोरणे विकसित करावीत जेणेकरून त्याचा सकारात्मक उपयोग होईल.

संदर्भ :

- बँडुरा, ए. (2001). सामाजिक संज्ञानात्मक सिद्धांत आणि प्रसारमाध्यमे. मीडिया सायकोलॉजी, 3(3), 265–299. https://doi.org/10.1207/S1532785XMEP0303_03
- बकिंगहॅम, डी. (2003). माध्यम शिक्षण: साक्षरता, शिकणे आणि आधुनिक संस्कृती. पॉलीटी प्रेस.
- क्लार्क, एल. एस. (2011). डिजिटल युगातील पालकांच्या मध्यस्थीकरणाचा सिद्धांत. कम्युनिकेशन थिअरी, 21(4), 323–343. https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.2011.01391.x
- लिव्हिंगस्टोन, एस., आणि हॅडन, एल. (2009). मुले ऑनलाइन: संधी आणि धोके. पॉलिसी प्रेस.
- प्रेन्स्की, एम. (2001). डिजिटल नेटिव्हस, डिजिटल इमिग्रंट्स. ऑन द होरायझन, 9(5), 1–6. https://doi.org/10.1108/10748120110424816
- वाल्केनबर्ग, पी. एम., आणि पायट्रोव्हस्की, जे. टी. (2017). प्लग्ड इन: माध्यमे तरुणांना कशी आकर्षित करतात आणि प्रभावित करतात. येल युनिव्हर्सिटी प्रेस.
- वर्टेला, ई., रायडआउट, व्ही., लॉरिकेला, ए., आणि कॉनेल, एस. (2013). डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या युगातील पालकत्व. नॉर्थवेस्टर्न युनिव्हर्सिटी सेंटर ऑन मीडिया अँड ह्युमन डेव्हलपमेंट. https://cmhd.northwestern.edu/publications वरून मिळवले.